

УДК 340.15:347.6

Олександр Нелін,

кандидат юридичних наук,

доцент Київського університету туризму, економіки і права

СПІВВІДНОШЕННЯ СІМЕЙНОЇ ВЛАСНОСТІ І СПАДКУВАННЯ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ*

У статті на підставі історіографічного аналізу загальної та спеціальної наукової літератури з'ясовано співвідношення сімейної власності і спадкування у Київській Русі.

Ключові слова: *спадкове майно, сімейна власність, спадкування за законом і за заповітом, перерозподіл сімейного майна за згодою родини.*

Сьогодні у незалежній Україні відбуваються значні економічні перетворення та соціально-політичні зміни, що суттєво впливають на процес формування нової правової парадигми. Цей процес є довготривалим, він має як об'єктивні закономірності, так і суб'єктивні передумови.

Досвід правотворення, здобутий у попередні століття за різних економічних і соціально-політичних умов, неодмінно має бути ретельно проаналізований, а виявлений результат — використаний, адже незаперечним є факт: знання минулого, визнання і виправлення його помилок дає нам владу над майбутнім.

Історіографія Руської держави (поширена назва — Київська Русь) є досить значною й проаналізувати всі видані праці неможливо. Пріоритет у дослідженні права Руської держави належить С. В. Юшкову. Особливо збагатилася історіографія права Київської Русі у 20-х роках ХХ ст. у працях таких видатних українських учених, як Р. М. Лашенко, М. Чубатий, А. Яковлів та інших. Вони провели аналіз текстів Руської правди, церковних статутів, договорів Русі з Візантією, витлумачили окремі поняття, що містяться у першоджерелах, тощо.

У ХІХ ст. питання спільної сімейної власності, сімейних переділів і спадкування членами однієї сім'ї досліджува-

ли С. В. Пахман (вся сімейна власність належала виключно главі сім'ї) [1], М. В. Качалов, О. Л. Бариков, В. Ф. Мухін, О. О. Леонт'єв (вважали сімейну власність спільною) [2; 3; 4; 5; 6].

Зазначене питання досліджувалося видатним діячем української науки П. П. Чубинським (вважав селянську сім'ю трудовою спілкою) [7]. Водночас можна зазначити, що в сучасній історично-правовій науці окреслену проблематику відбито доволі фрагментарно та епізодично. Тому метою цієї статті є з'ясування на підставі історіографічного аналізу загальної та спеціальної наукової літератури особливостей спадкування сімейної власності у Руській державі, чи було спадкування чи перерозподіл сімейного майна за згодою членів сім'ї.

Зазначимо, що у Руській правді *вперше* зроблено спробу вирізнити батьківське і материнське майно, а також права спадкоємців батьківського і материнського спадкового майна. Пізніше, у статутах Великого князівства Литовського, питання «дідизни», «батьківщини», «материзни» знайшли своє логічне продовження і обґрунтування, а різниця щодо успадкування батьківського і материнського майна стала характерною особливістю литовсько-руського права.

У науковій літературі відсутній єдиний погляд на склад спадщини (спадко-

* Рекомендовано до друку кафедрою загальноюридичних та кримінально-правових дисциплін Київського університету туризму, економіки і права.

ве майно), тому що Руська правда не роз'яснювала, що входило до спадщини: рухоме майно і речі, земля, права і обов'язки спадкодавця. На думку частини дослідників, до спадку входили тільки рухоме майно і речі, а права й обов'язки виключалися. Проте М. Ф. Владимирський-Буданов і М. С. Грушевський у поняття спадку, окрім майна й речей, включали також права і зобов'язання спадкодавця [8; 9].

Дискусійним є й питання щодо спадкування землі. Деякі дослідники, оскільки Руська правда серед об'єктів спадщини називала двір, поширюють поняття спадку й на землю. Так, Н. Є. Толкачова вважає, що поняття «двір» включало й землю, що спадщиною є не тільки власне майно, а й майнові права та обов'язки [10].

Автор з'ясував, що в Руській правді відсутні поняття «спільне подружнє майно», «індивідуальне», тому що одиницею відліку був не один господар (власник) як фізична особа, а вся сім'я, вся родина, тому сімейне майно руської родини було колективною власністю усієї сім'ї, а не індивідуальною одного батька-домогосподаря. Сім'я мала права й обов'язки і відповідала за них наче юридична особа.

Якщо сімейна власність — це власність спільна, то, природно, права господаря на сімейне майно дещо обмежені. Главою сім'ї (повноправним господарем) у Руській державі переважно був батько, мати ставала главою сім'ї у разі смерті чоловіка або за його життя, коли він служив у війську, подався на заробітки, був позбавлений права господарювати через марнотратство. У разі смерті батька чи за станом його здоров'я главою сім'ї міг стати також неодружений старший син.

Але незалежно від статі й віку домогосподаря він був повноправним управляючим, господарем, однак не одноосібним власником усього сімейного майна. Тому в Руській державі не було спадкування, а був перерозподіл сімейного майна за згодою родини, членів сім'ї.

Нагадаємо, що серед сімейного майна руської родини згадується «двір». У ст. 100, у якій зафіксована норма, батьківський двір дістається молодшому

сину. При цьому уточнюється, що двір переходить до нього без поділу («без дела»), і що ця процедура стосується кожного двору, тобто є безумовною.

На думку дореволюційного дослідника О. А. Леонтьєва, переконалим доказом існування саме спільної сімейної власності, а не індивідуальної, є той факт, що батько (домогосподар) мав обмежені права при розпорядженні сімейним майном при складанні заповіту, зобов'язаний був враховувати думку всіх членів сім'ї [11].

Ще одне питання, на яке не дає відповіді Руська правда, чи мали залежні категорії населення — смерди, закупи, ізгої — своє нерухоме майно? Як відомо, до нерухомого майна зараховували землю, а подекуди ще й будинки; до рухомого — усе, крім землі, а подекуди й будинки. Цікаво зазначити, що погляд на будинки не одностайний. Узагалі ж, здебільшого за нерухоме майно вважали тільки землю.

Ми вважаємо, що до складу спадщини входили рухоме майно й речі, майнові права й зобов'язання спадкодавця, що князь давав смерду землю в користування за умови, що він буде йому служити та платити податки. За право самостійного господарювання смерди сплачували князеві податки. Розвиток феодалізму вів до зменшення ролі смердів у Руській державі. Зауважимо, що уривчастість і нечіткість джерел про смердів зумовили різне розуміння правового становища цієї категорії населення Руської держави.

За руським законодавством до спадкоємців переходили й боргові зобов'язання спадкодавця. Щоправда, достеменно невідомий механізм повернення боргу в разі наявності кількох претендентів — чи борг перекладався на того, хто успадковував найбільшу частку майна, чи розподілявся між спадкоємцями пропорційно до їхніх часток. Відповідь (щоправда, гіпотетичну) на це питання дав М. С. Грушевський, зазначивши, що розвиток кредитування в ті часи дозволяє «аргію догадуватися, що спадкоємець відповідав за зобов'язання того, від кого одержав спадок» [12].

Зазначимо, що у візантійському праві спадкоємцями могли бути висхідні

родичі (батько, мати, дід, баба, брати). У руському праві вони не входили до числа спадкоємців, тому що за законом могли успадковувати лише сини.

Характерною рисою руського спадкового права було те, що спадкодавець був зв'язаний колом законних спадкоємців і виявляв не стільки свою волю, скільки волю родини, особливо коли предметом заповіту були батьківські чи материнські маєтки. Батько не мав права передавати майно особі, яка не була членом родини. Крім дітей, у розподілі спадку не обминали церкву, виділяючи частку «по душі» померлого.

Отож, заповіт («ряд») за Руською правдою не передбачав призначення спадкоємців, а тільки розподіл сімейного майна поміж законних спадкоємців. Спадкодавець не міг заповідати своє майно стороннім особам, навіть коли не було законних спадкоємців — членів родини, тому що майно переходило до братів, а згодом (Просторова Руська правда) — у власність князя як представника публічної влади [13].

У Руській правді відсутні норми, які регулювали би повернення посагу померлої невістки, якщо в неї не було дітей. Ці питання вирішувалися за звичаєвим правом, згідно з яким посаг повертався родині померлої.

На нашу думку, вперше порядок спадкування за заповітом (за «рядом») юридично був закріплений у Просторовій редакції Руської правди. Так, ст. 92 зазначає: «Аже кто умирая разделить дом свой детем, на том же стояти; паки ли без ряду умреть, то всем детем, а на самого часть дати души». Ми вважаємо, що право залишити заповіт («ряд») мали батько або мати щодо своїх дітей. Удова мала право на частину майна. Мати свою частку майна могла переділити між своїми дітьми або ж віддати колись одному із синів і навіть доньок. У випадку смерті матері без відповідного розпорядження («ряду») спадкове майно отримував син або донька, при яких вона жила і які її доглядали.

Зазначимо, що дана стаття викликала жваву дискусію в історіографії. Так, одні дослідники (М. Ф. Владимирський-Буданов, П. П. Цитович) вважали, що «ряд» (заповіт) передбачав спад-

кування лише між спадкоємцями за законом, за яким майно розподілялося між дітьми (спадкоємцями) [14; 15].

Другі (В. І. Сергеевич, С. В. Юшков), навпаки, вважали, що норми цієї статті надавали спадкодавцю можливість довільно визначати коло спадкоємців і, відповідно, це був повноцінний заповіт [16; 17].

Спадкове право в Руській державі виникло в результаті появи й розвитку приватної власності, що знайшло втілення у відповідних нормах Просторової Руської правди. Так, відповідно до ст. 92 спадкодавець міг передати своє майно за законом і за «рядом» лише членам сім'ї, а не чужій людині.

За Руською правдою, за законом родове майно могли успадковувати лише сини. Відповідно до ст. 100 батьківський двір без розподілу успадковував молодший син. Решта спадщини розподілялася між старшими синами. Але достовірно не встановлено, чи двір взагалі виключався з переліку спадкового майна, чи він замінював собою частково або повністю законну частку спадку, що відходила до молодшого сина. Доньки спадкоємцями не визнавалися, оскільки могли виносити майно за межі роду. Згідно зі ст. 95 «Аже будеть сестра в дому, то тои задниця не имати, но отдадять ю за муж братия, како си могуть» брати зобов'язані були забезпечити сестер посагом, коли ті брали шлюб.

Згодом Просторова редакція Руської правди закріплювала передачу майна померлого смерда, у якого не було синів, у власність князя чи іншого феодала, а доньки від батьківського спадку отримували невелику частку на прожиття, але тільки в тому випадку, коли були неодруженими. Специфіці успадкування майна померлого смерда присвячена ст. 90: «Аже смерд умреть, то задницю князю; аже будуть дщери у него дома, то даяти часть на не; аже будуть за мужемь, то не даяти части им». Очевидно, що у цій статті йдеться про спадкування майна тільки після смерті смерда. Тим самим виключалась можливість спадкування за заповітом цієї соціальної категорії населення Руської держави. Між нормою цієї статті і змістом «права мертвої руки», яке передба-

чало перехід виморочного селянського майна феодалу (поширене у західних системах феодального права), можна провести паралелі.

Надзвичайно жваву полеміку в науковій літературі викликало тлумачення кола спадкоємців за нормами руського права. У відповідних статтях Руської правди спадкоємцями названо чоловіків низхідної лінії спорідненості, за відсутності яких наслідували й доньки (крім смердів). Разом із тим, онуків, дружин, бокових і висхідних родичів серед спадкоємців не згадано. За договором Русі з Візантією 911 р., у разі відсутності у померлого синів майно переходило до його братів.

Питання, на яке дослідники давали різні відповіді, полягає в тому, чи коло спадкоємців за Руською правдою є остаточним, чи там названо лише найбільш поширені випадки спадкування, але не заперечуються інші, розписані в Еклогі та Прохіроні, норми, які також застосовувалися у руській юридичній практиці.

Таким чином, із кола спадкоємців, за законом, вірогідно, виключались брати і сестри, дружина, родичі по висхідній лінії, заміжні доньки. Лише для неодружених доньок закон передбачав виділення частки спадщини — посаг.

Своєю чергою, майно бояр і дружинників, які не мали синів, дозволялось успадковувати донькам. Відповідно зі ст. 91: «Аже в боярех либо в дружине, то за князя задница не идет; но оже не будет сынов, а дчери возмуть». Можна зробити висновок, що усе це є свідченням правових привілеїв для представників аристократичної верхівки, утвердженням принципу феодального права як права привілею.

В історіографії зовсім не згадується про подальшу долю дружини та доньки смерда після його смерті. Нез'ясованим залишилося питання про місце проживання доньки після того, як батьківське майно опинялось у князя чи іншого феодала (чи продовжували вони жити на цьому ж дворі, чи змушені були переселитися до родичів).

Однак відповідно до ст. 101 до досягнення спадкоємцями повноліття спадком розпоряджалася їхня мати. У цьому

разі вона мала виняткове право проживання у будинку свого чоловіка. При цьому не мало значення, чи хочуть цього її дорослі діти. Вдова отримувала частку майна від чоловічого спадку, а також своє материнське майно (посаг, жіночі речі), якими вона розпоряджалася на свій розсуд. Однак заповідати вона могла лише своїм дітям. Відповідно до ст. 103 жінка (мати) — мала право самостійно визначати спадкоємця її майна. Коли ж вона не встигала зробити заповіт («без языка ли умреть»), то майно переходило до того з дітей, з ким вона жила, хто за нею доглядав («то у кого будет на дворе была ю кормил, то тому взяти»). У разі поганого ставлення синів до матері вона мала право свою частку майна заповідати доньці.

Руська правда взагалі нічого не говорить про права чоловіка щодо спадкування після дружини. За візантійським правом, зокрема Еклогою, якщо дітей від шлюбу не залишилося, то чоловік, який пережив дружину, отримував четверту частину з її посагу, а все решта відходило спадкоємцям померлої. Своєї частки чоловік позбавлявся, якщо брав новий шлюб. Ці норми стали правом і діяли тривалий час. У XIX ст. при дітях звичай не визначав за чоловіком ніяких спадкових прав на майно дружини, яке, не виключаючи посагу, цілком переходило від матері до дітей. Однак чоловік не позбавлявся права користуватися майном дружини для утримання і виховання малолітніх дітей, хоч і не мав права віддавати його в заставу з цією метою.

Отже, у кінці XI—на початку XII ст. у Руській державі були відомі такі форми спадкування: за звичаєм, за законом і за заповітом. Спадкування за законом мало у той час пріоритет. Юридичне закріплення спадкування за заповітом («за рядом») відбулося лише у Просторовій редакції Руської правди, на початку XIII ст., а «ряд» — це не заповіт у прямому розумінні цього слова, а правонаступництво усього спільного сімейного майна між членами родини при збереженні спільної сімейної власності.

ПРИМІТКИ

1. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России: Юридические очерки : в 2 т. / С. В. Пахман. — СПб., 1897. — Т. 2. — С. 291—292.
2. Калачов Н. В. Юридические обычаи крестьян в некоторых местностях / Н. В. Калачов. — СПб., 1859. — Кн. 2. — С. 28.
3. Барыков О. Л. Обычаи наследования у государственных крестьян / О. Л. Барыков. — СПб., 1862. — С. 7—8.
4. Ефименко А. Я. Исследования народной жизни / А. Я. Ефименко. — М., 1884. — Вып. 1: Обычное право. — С. 136—173.
5. Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян / В. Ф. Мухин. — СПб., 1888. — С. 55—56.
6. Леонтьев А. А. Крестьянское право / А. А. Леонтьев. — СПб., 1909. — С. 332.
7. Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. П. Чубинский // Записки Русского географического общества по отделению этнографии. — СПб., 1869. — Т. 2. — С. 679—715.
8. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. — Ростов н/Д., 1995. — 640 с.
9. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. — К., 1990. — 526 с.
10. Толкачова Н. Є. Звичаєве право / Н. Є. Толкачова. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. — С. 331.
11. Леонтьев А. А. Зазнач. праця. — С. 337.
12. Грушевский М. С. Зазнач. праця. — С. 369.
13. Владимирский-Буданов М. Ф. Зазнач. праця. — С. 172.
14. Цитович П. П. Исходные моменты в истории русского права наследования / П. П. Цитович. — Х., 1870. — С. 80—90.
15. Владимирский-Буданов М. Ф. Зазнач. праця. — С. 487—492.
16. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. И. Сергеевич. — СПб., 1894. — С. 537—541.
17. Юшков С. В. История государства и права СССР / С. В. Юшков. — М., 1967. — Ч. 1. — С. 457—459.

Nelin Alexander. Соотношение семейной собственности и наследования в Киевской Руси.

В статье на основании исторического анализа общей и специальной научной литературы выяснено соотношение семейной собственности и наследования в Киевской Руси.

Ключевые слова: наследственное имущество, семейная собственность, наследование по закону и завещанию, перераспределение семейного имущества по согласию членов семьи.

Nelin Alexander. Correlation of domestic property and succession in Kievan Rus.

In the article on the basis of historical analysis of general and specialized scientific literature found correlation of domestic property and succession in Kievan Rus.

Key words: inherited property, domestic property, intestate and testamentary succession, redistribution of family property by consent of the family members.